

ΛΙΛΑΣ ΜΑΡΑΓΓΚΟΥ

ΕΚΘΕΣΗ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΤΟΥ ΠΑΝ/ΜΙΟΥ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΣΤΗΝ ΑΜΟΡΓΟ 1979 (ΛΕΥΚΕΣ - ΑΓΙΑ ΕΙΡΗΝΗ)*

Ὁ Χρῆστος Τσουντας ἦταν ὁ πρῶτος Ἕλληνας καὶ ὡς σήμερα τελευταῖος ἀρχαιολόγος πού στὰ 1894 ἔκαμε συστηματικὴ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα στὴν Ἀμοργό¹. Ἀπὸ τότε ὡς τὰ χρόνια τοῦ β' παγκοσμίου πολέμου τὸ ἐνδιαφέρον τῶν ἀρχαιολόγων, ἑλλήνων καὶ ξένων, περιορίστηκε κυρίως σὲ ὀλιγοήμερες ἐπισκέψεις καὶ ἐπιφανειακὲς ἔρευνες, ταύτιση τῶν ἐπιγραφῶν, τῶν θέσεων καὶ τῶν μνημείων πού ἀναφέρουν ὁ L. Ross², ὁ ἀμοργιανὸς σοφὸς μελετητῆς Ἐ. Ἰωαννίδης³, ὁ Α. Μηλιαράκης⁴ καὶ ὁ Βογιατζίδης⁵.

* Γιὰ τὶς συντομογραφίες ἀκολουθοῦμε τὴν Archäologische Bibliographie τοῦ DAI (Archäologischer Anzeiger 1978).

1. Τὰ ἀποτελέσματα τῶν ἀνασκαφῶν του τὰ δημοσίευσε μαζί με τὰ εὐρήματα ἀπὸ τὴν Πάρο, τὴν Ἀντίπαρο καὶ τὸ Δεσποτικὸ στὴν ΑΕ 1898, σελ. 137 κ.έ. (Γιὰ τὴν Ἀμοργὸ βλ. κυρίως σελ. 151-155 καὶ 207-211).

Γιὰ τὶς πρὶν ἀπὸ τὸν Χρ. Τσουντα ἀνασκαφικὲς ἔρευνες σὲ προϊστορικὲς νεκροπόλεις τῆς Ἀμοργοῦ βλ. ΑΕ 1898, σελ. 135, σημ. 1, Dümmmler, AM XI, 1886, σελ. 15 κ.έ.

Γιὰ τὶς ἀνασκαφικὲς ἔρευνες τοῦ G. Dechamps τὸ 1888 στὶς τρεῖς ἀρχαῖες πόλεις Μινῶα, Ἀρκεσίνη καὶ Αἰγιάλη (εἰκ. 1), ἐκτὸς ἀπὸ τὴ συνοπτικὴ ἔκθεση στὸ BCH XII, 1888, σελ. 324-327 καὶ τὸ ὀδοιπορικὸ του, «La Grèce d'aujourd'hui», Paris 1892, κεφ. VIII-IX, σελ. 194-249, δὲν ὑπάρχει συστηματικὴ δημοσίευση (πρβλ. καὶ Α. Πολίτης, ΑΕ 1953/54, τόμ. Β' σελ. 24, σημ. 1).

2. L. Ross, Reisen auf den griechischen Inseln des ägäischen Meeres II, Stuttgart 1843, σελ. 48 καὶ Archäologische Aufsätze, 1861, σελ. 633 κ.έ.

3. Δυστυχῶς ἐκτὸς ἀπὸ τὶς σύντομες, ἀλλὰ, γιὰ τὴν Ἱστορία τῆς Ἀμοργοῦ, πάντα βασικὲς μελέτες τοῦ Ἐμμ. Ἰωαννίδη (1826-1906) στὴν Πανδώρα II-III, 1852-1853. 157-159, IX, 1859, 469 κ.έ., XI, 1861, 431-432, XI, 1865, 449-452, τὰ ἀρχαιολογικὰ του κατάλοιπα παραμένουν ἀκόμη ἀδημοσίευτα. Εὐτυχῶς οἱ πολὺτιμες σημειώσεις του βρίσκονται στὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἐταιρεία καὶ στὸ Λαογραφικὸ Ἀρχεῖο τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν Βλ. Χ. Πολίτης, ὁ.π. (σημ.1). Τὸ 1972 ἐντοπίσαμε καὶ τὴ σημαντικὴ Συλλογὴ τοῦ Ἰωαννίδη (ἐπιγραφές, ἀγάλματα, ἀνάγλυφα κ. ἄλλα): Βρίσκεται στὴ Χώρα, ἀλλὰ δὲν εἶναι προσιτὴ σὲ κανέναν γιὰτὶ «φυλάσσεται» στὸ κοτέτσι τοῦ Ἐμμ. Βασαράμβα!

4. Α. Μηλιαράκη, Ὑπομνήματα περιγραφικὰ τῶν Κυκλάδων Νήσων, Ἐν Ἀθήναις 1884 (παραπέμπω στὴ β' ἔκδοση, Σικάγο 1928).

5. Ι. Κ. Βογιατζίδου, Ἀμοργός, Ἐν Ἀθήνας 1918.

Μετὰ τὸ β' παγκόσμιο πόλεμο μερικοὶ φωτισμένοι ἀμοργιανοὶ ἐκπαιδευτικοὶ ἄρχισαν, μὲ τὴ βοήθεια καὶ ὀρισμένων ἀπὸ τοὺς πατριῶτες κατοίκους τοῦ νησιοῦ, νὰ συγκεντρώνουν στὰ τοπικὰ Σχολεῖα γλυπτὰ, ἀρχιτεκτονικὰ μέλη καὶ ἐπιγραφές. Τὸ 1950 μὲ τὴν ἐνθάρρυνση τοῦ ἀείμνηστου Νικ. Κοντολέοντος⁶, Ἐφόρου τότε τῶν Κυκλάδων, ἄρχισε ἡ συγκρότηση τῶν ἀρχαιολογικῶν Συλλογῶν στὰ Κατάπολα καὶ στὴ Χώρα. Τὴν προσπάθεια τοῦ Ν. Κοντολέοντος συνέχισε ὁ διάδοχός του Νικ. Ζαφειρόπουλος⁷ ποὺ φρόντισε νὰ διοριστεῖ ἀπὸ τὴν ἀρχαιολογικὴ ὑπηρεσία μόνιμος φύλακας ἀρχαιοτήτων. Ὁ Ν. Ζαφειρόπουλος καὶ ἡ Φωτεινὴ Ζαφειροπούλου ἐπισκέφτηκαν τὸ 1971 τὸ νησί καὶ κατέγραψαν καὶ τὰ νεώτερα, πάντα τυχαῖα, εὐρήματα τῶν δύο Συλλογῶν. Πολύτιμη, ὄχι μόνον γιὰ τὴν προστασία τῶν μνημείων ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴ συστηματικὴ περισυλλογὴ γλυπτῶν καὶ ὀστράκων, εἶναι ἡ παρουσία τοῦ φύλακα ἀρχαιοτήτων Μ. Δεσποτίδη⁸.

Ἀπὸ τὸ καλοκαίρι τοῦ 1969 μὲ τὴ συμπαράσταση πολλῶν συμπατριωτῶν μου, κυρίως ὅμως τοῦ φιλόλογου Μιχ. Ἰ. Μωραϊτάκη καὶ τοῦ φύλακα Μ. Δεσποτίδη ἄρχισα συστηματικὴ συγκέντρωση, καταγραφή καὶ φωτογραφιστὴ ὄχι μόνον τῶν «ἐντυπωσιακῶν», σκόρπιων στὰ χωράφια ἢ καὶ ἐντοιχισμένων γλυπτῶν καὶ ἐπιγραφῶν, ἀλλὰ καὶ κάθε «εὐτελοῦς» ἀντικειμένου, κυρίως ὀστράκων⁹, ποὺ θὰ μπορούσε νὰ ἀποτελέσει πρόσθετη μαρτυρία γιὰ τὴν ἱστορία μιᾶς θέσης γνωστῆς ἀπὸ παλιὰ ἢ ἐνδειξη γιὰ ἓναν νέο, ἄγνωστο χῶρο.

Τὸ καλοκαίρι τοῦ 1974 ἐπισκεφτήκαμε μὲ τὸν Μ. Μωραϊτάκη τὴ θέση ποὺ βρίσκεται τὸ ἐκκλησάκι τῆς Ἁγίας Εἰρήνης, πάνω ἀπὸ τὶς Λεῦκες¹⁰ (πίν.1,

6. Βλ. Α. Πολίτη, δ.π. (σημ. 2) σελ. 24 σημ. 1.

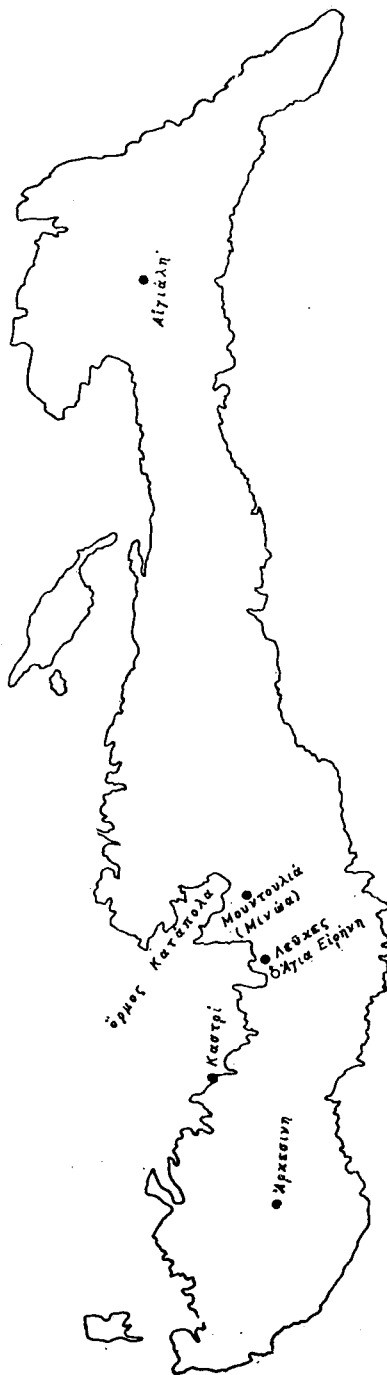
7. ΑΔ 26, 1971 (1975) σελ. 465.

8. Α. Μαραγκοῦ, «Κομμάτι ἀρχαῖκου ἀγάλματος ἀπὸ τὴν Ἄμοργό», Στήλη, τόμος εἰς μνήμην Νικολάου Κοντολέοντος, Ἀθήνα 1979, σελ. 414.

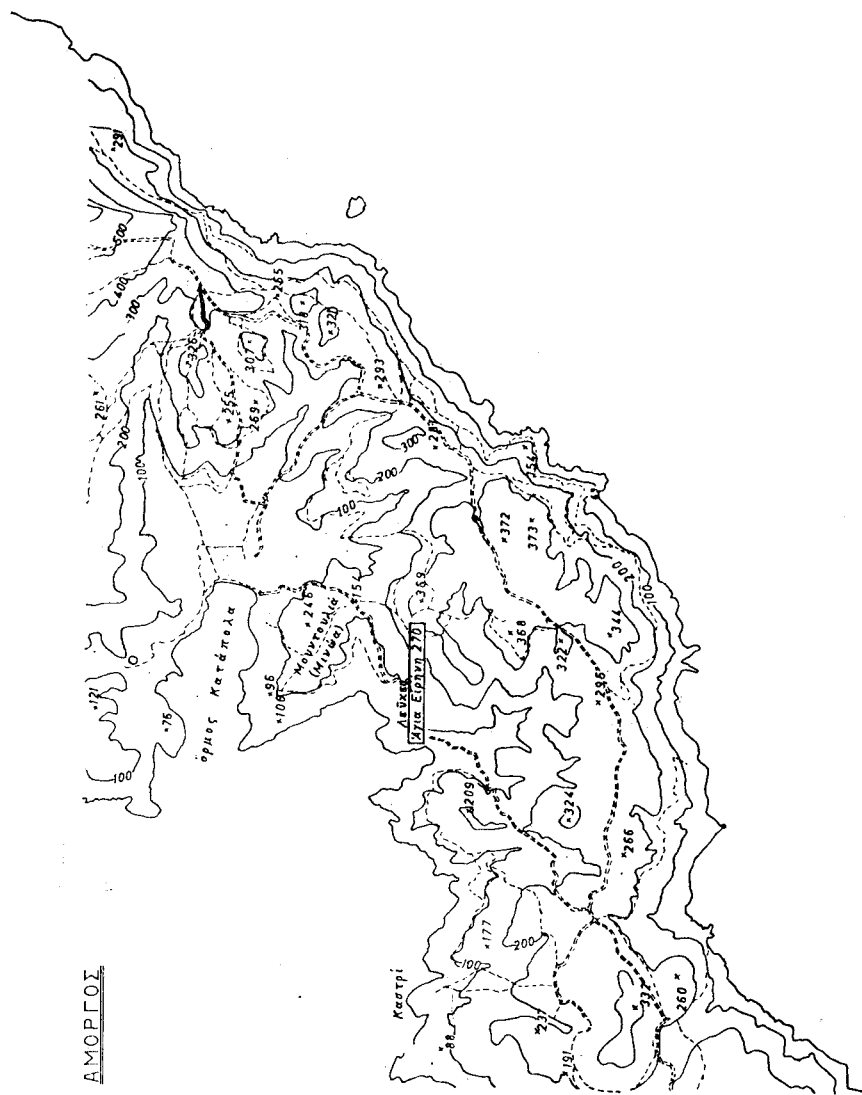
9. Τὰ ὀστρακα ἀπὸ τὶς περιοδεῖες 1969-1980 βρίσκονται στὴν ἀρχαιολογικὴ Συλλογὴ τῆς Χώρας μὲ ἡμερομηνία περισυλλογῆς καὶ ἐνδειξη τοῦ τόπου προέλευσης. Τὰ γλυπτὰ ἔχουν καταγραφεῖ στὸ εὐρετήριο τῆς Συλλογῆς τῆς Χώρας.

10. Οἱ Λεῦκες, βρίσκονται σὲ ἀπόσταση μιᾶς περιπυ ὥρας ἀπὸ τὸ Λιμάνι τῶν Καταπόλων καὶ 25' ἀπὸ τὴν ἀρχαία Μινῶα (τὴ σημερινὴ Μουντουλιά). Ὁ L. Ross, Inselreisen II (1837) χαρακτηρίζει τὶς Λεῦκες ὡς «χωριό» «des hübsche und wasserreiche Dorf Lefkäs», ἐνῶ ὁ Μηλιαράκης, δ.π. (σημ. 4) μιλεῖ γιὰ «ἀγροκατοικίες» σελ. 15 «εἰς τὴν τερπνὴν θέσιν Αεῦκες» καὶ στὴ σελ. 31 «ἀθροίσματα ἀγροκατοικιῶν εἰς τὰς θέσεις... εἰς Λεῦκας, ὅπου ὑπάρχει τοποθεσία κατάφυτος καὶ τερπνοτάτη ἐντὸς φάραγγος, ἀναστομωμένη εἰς ὄρμισκον, Τυροκόμον...» (στὴν 1η ἐκδ. ἀντίστοιχα σελ. 11 καὶ 27). Α. Philippson, Beiträge zur Kenntnis der griechischen Inselwelt, 1901, σελ. 101: «Levkaes mit prächtigen Gärten unweit der Küste («Ἐξοχαί» = Landhäuser). Ἄξιζει νὰ σημειωθεῖ πὼς οἱ Λεῦκες καὶ ἡ θέση Ἁγία Εἰρήνη (ὕψ. περίπου 270 μ. ἀπὸ τὴ θάλασσα) βρίσκονται πάνω ἀπὸ τὸν ὄρμισκο Φοινικῆς, ὅπου ἔχουν ἐντοπιστεῖ τάφοι: Τσουντας, δ.π. (σημ. 1) σελ. 10 σημ. 3.

ΑΜΟΡΓΟΣ

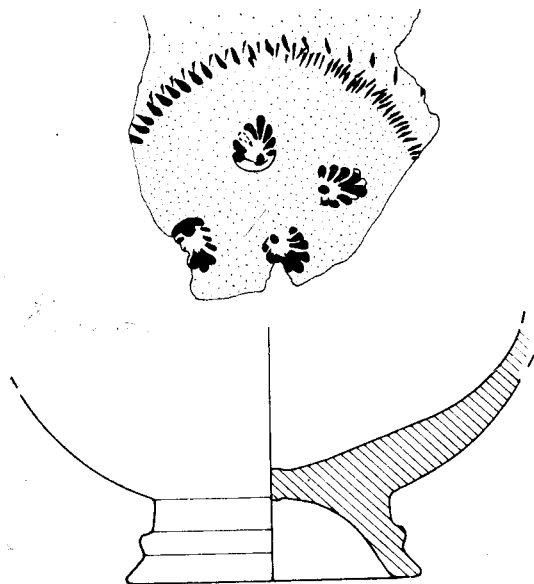
1. Χάρτης τής Άμοργού

2. Λεπτομέρεια τῆς θέσης τῆς ἀνασκαφῆς με ὑψομετρικὲς καμπύλες

σχέδιο εἰκ. 2). Συγκεντρώσαμε μερικὰ κεραμίδια, ὄστρακα ἀπὸ μεγάλα κλειστὰ ἀγγεῖα καθημερινῆς χρήσης καὶ ἓνα κομμάτι μὲ στυλπνὸ μελανὸ γάνωμα, ἀττικό, τοῦ 4ου π.Χ. αἰώνα¹¹ (πίν. 2 καὶ εἰκ. 3).

Ἡ θέσις Ἁγία Εἰρήνη δὲν ἀναφέρεται πούθενά ὡς ἀρχαιολογικὸς χῶρος. Ἡ παρουσία ὁμῶς τῶν ὄστράκων, ἡ εὑρεση τὸ 1973 τοῦ κορμοῦ τοῦ ντυμένου Κούρου ἀρχαϊκῆς ἐποχῆς¹², ἡ προέλευση μιᾶς ἐπιγραφῆς ἀπὸ τὸ ἐκκλησάκι τῆς Ἁγίας Εἰρήνης¹³ καὶ οἱ πάμπολλες πελεκημένες πέτρες ποῦ βρίσκονται ἐντοιχισμένες (πίν. 3-5) σὲ σπιτάκια, σὲ φούρνους, σὲ ἀλώνια καὶ κυρίως στὶς ξερολιθιές, στοὺς «τράφους» τῶν ἀνδῆρων¹⁴, μᾶς ὀδηγήσαν σὲ μιὰ πιὸ συστη-

A 1

3. Χῶρος Α. Θραῦσμα ἀπὸ ἀττικό μελανόβαφο ἀγγεῖο ἀριθμ. κατ. Α 1.

11. Καταγράφηκε καὶ ἔχει ἀριθμὸ Ἁγ. Εἰρ. 1974, Α 1.

12. Μαραγκοῦ, ἑ.π. (σημ. 8) σελ. 413-420, πίν. 196, 198, 199, 200.

13. IG. XII Suppl. (1939), σελ. 145, ἀριθμ. 323: «In ecclesia S. Irenae in clivo occidentali montis inter Λεύκες (sic) et Κατάπολα sita», «τοῦ 3ου μ.Χ. αἰώνα». Σήμερα βρίσκεται στὴ Συλλογὴ Καταπόλων, ἀριθμ. εὐρ. 7.

14. Ἡ κατηφορικὴ μορφή τοῦ ἐδάφους ἐπιβάλλει τὴ δημιουργία ἀνδῆρων (ταρατσῶν) στὴν τοπικὴ διάλεκτο «χτιά», (τὸ χτί, τὰ χτιά <δχθος) μὲ ψηλοῦς ἢ χαμηλοῦς τοίχους, («τράφους»), ἀνάλογα μὲ τὴν κλίση τοῦ ἐδάφους, γιὰ νὰ συγκρατοῦν τὰ λιγοστὰ χῶματα.

ματική εξερεύνηση τῆς περιοχῆς.

Ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα¹⁵, ἀρχισε στὶς 16 Αὐγούστου 1979, ὕστερα ἀπὸ μιὰ διαπίστωση τοῦ Μ. Μωραϊτάκη: Σὲ ἀπόσταση 38 μ. περίπου, ΝΑ ἀπὸ τὴν ἀψίδα τοῦ ἱεροῦ τῆς ἐκκλησίας τῆς Ἁγ. Εἰρήνης (πίν. 6), ξεχώρισε ἀνάμεσα στοὺς πυκνοὺς θάμνους, σχίνους, ἀστυβές καὶ φρύγανα, ἓνα μικρὸ κομμάτι σταχτόχρωμου «βράχου» μὲ γλυφές (διαστ. 0.15 μ. × 0.19 μ.) ἀκριβῶς ὅμοιο μὲ τοὺς βράχους ποὺ εἶναι σπαρμένοι στὰ γύρω χωράφια. Οἱ γλυφές φαίνονταν δουλεμένες, καὶ μάλιστα λαξευμένες μὲ φροντίδα. Τὸ νερὸ τῆς βροχῆς παράσυρε τὸ λιγιστὸ χῶμα καὶ ἔτσι φάνηκε πὼς ὁ «βράχος» συνεχιζόταν σὲ βάθος καὶ ὁ λίθος ἦταν λευκὸς ἀββεστολιθικός, ἓνα εἶδος λεπτόκοκκου μαρμάρου¹⁶.

Μετὰ τὸν καθαρισμὸ τοῦ χώρου ποὺ ἦταν ἀδιάβατος ἀπὸ τοὺς θάμνους (ἀστυβές, φρύγανα, μεγάλους σχίνους) ἡ πρώτη δοκιμαστικὴ τομὴ εἶχε ἀφετηρία τὴν ὄρατὴ ΒΔ γωνία τοῦ «τοιχοῦ». Ἀποκαλύφτηκε τοῖχος μήκους 3.25 μ. καὶ μεγ. ὕψους 0.69 μ. (πίν. 7-9). Στὴ δοκιμαστικὴ τομὴ δὲν διαπιστώσαμε στρωματογραφικὲς διαφορές. Τὰ χῶματα ἀπὸ βάθος 0.07 μ. ὠς 0.60 μ. ἦταν ἐξαιρετικὰ σκληρά. Τὰ ὄστρακα, τὰ περισσότερα ἀπὸ ἀγγεῖα ἄβαφα, καθημερινῆς χρήσης, μερικὰ θραύσματα ἀπὸ πίθους μὲ ἀνάγλυφη γραμμικὴ διακόσμηση (εἰκ. 4) ἦταν ἰδιαίτερα δύσκολο νὰ ἀποκολληθοῦν ἀπὸ τὰ χῶματα γιατί ἦταν «στρακωμένα», εἶχαν γίνει «ἓνα σῶμα τῆ γῆς», ὅπως εἶπαν χαρακτηριστικὰ οἱ ἐργάτες.

15. Ἡ ἀνασκαφὴ μαζὶ μὲ τὸν καθαρισμὸ τοῦ χώρου διάρκεσε 20 ἡμέρες. Πῆραν μέρος: ὁ φιλόλογος Μ.Ι. Μωραϊτάκης, οἱ ἀρχιτέκτονες Κατερίνα Τζαννάκη - Κορρέ καὶ Μανόλης Κορρές, ὁ φύλακας Δεσποτιδῆς, ὁ ἔκτακτος φύλακας Σίμος Γιαννακός, καὶ οἱ ἐργάτες Μ. Μενδρινός, Ε. Μ. Γιαννακός, Γ. Ν. Γιαννακός, Σ. Χανδρῆς, ὁ Θεοδ. Βερχῆς καὶ γιὰ λίγες μέρες ὁ Νικ. Νομικός. Χωρὶς τὴν βοήθεια, τὴν καθημερινὴ παρουσία καὶ τὴν πολὺτιμη συμπαράσταση τοῦ Μ. Μωραϊτάκη δὲν θὰ ἦταν δυνατὴ ἡ διενέργεια τῆς ἀνασκαφῆς. Ἡ ἐκκλήσια τῆς Ἁγίας Εἰρήνης καὶ ὅλος ὁ γύρω χώρος ἀνήκουν στὸ Μ. Μωραϊτάκη. Ἡ προσφορά του δὲν περιορίστηκε μόνο στὴν παραχώρηση τοῦ ἀγροῦ γιὰ τὶς ἔρευνες· ἔθεσε στὴ διάθεση τῆς οὐμάδας ἐργασίας τὸ μικρὸ σπιτάκι ποὺ βρίσκεται σὲ ἀπόσταση 10' ἀπὸ τὸ χῶρο τῆς ἀνασκαφῆς καὶ, τὸ πιὸ πολὺτιμο, τὸ μοναδικὸ σ' ὅλη τὴν περιοχὴ, λιγιστὸ πόσιμο βρουσικὸ νερὸ. Τὰ σχέδια καὶ οἱ τομὲς τῶν ἀγγείων ἔγιναν ἀπὸ τὸ Γιάννη Διαμαντόπουλο, σχεδιαστὴ τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων. Στὴν καταγραφή ὄλων τῶν εὐρημάτων συνεργάστηκε ἡ φοιτήτρια τοῦ Γ' ἔτους τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ τμήματος τοῦ Πανεπιστημίου Βασιλικὴ Παππά. Οἱ φωτογραφίες τοῦ χώρου ὀφείλονται στὸν φίλο συμπατριώτῃ Θεωμᾶ Σουοδινοῦ καὶ στὸ φοιτητὴ Πέτρο Σαμασῆρ: ὅλες τυπώθηκαν ἀπὸ τὸν φωτογράφο τοῦ Μουσείου Ἰωαννίνων Λάκη Πτηνόπουλο. Οἱ φωτογραφίες τῶν εὐρημάτων ἔγιναν ἀπὸ τὸν G. Hellner, τοῦ Γερμανικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου Ἀθηνῶν. Σ' ὅλους ἐκφράζω τὶς πιὸ θερμὲς εὐχαριστίες.

16. Ὅπως διαπιστώσαμε μετὰ τὴν ὀλικὴ ἀποκάλυψη τῶν λίθων τὸ ὕλικὸ εἶναι ἀμοργιανὴ πέτρα, ὁ δολομιτικὸς ἀββεστόλιθος, λεπτόκοκκο ἡμιμάρμαρο. Ἀξίζει νὰ ἀναφερθεῖ πὼς ἀπὸ τὸ ἴδιο ὕλικὸ εἶναι καὶ ὁ ντυμένος ἀρχαῖκός κοῦρος (πρβλ. παρ. σημ. 8).

Οι θέσεις που βρέθηκαν τὰ ὄστρακα ἐνισχύουν τὴν ὑπόθεση πὼς τὰ χῶματὰ δὲν ἦταν ἀδιατάρακτα, γιὰτὶ συναντήσαμε μελαμβραφῆ τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνα (πίν. 2 καὶ 12) σὲ βάθος 0.10 μ. καὶ 0.65 μ., κοντὰ στὴν εὐθυνηρία, μαζί με θραύσματα ἀπὸ ἀρχαίκοις ἀνάγλυφους πίθους (πίν. 10) καὶ μιὰ λαβὴ ἀμφορέα ἀπὸ τὴν Κνίδα, τοῦ 2ου π.Χ. αἰῶνα (εἰκ. 5, πίν. 11,1), καθὼς καὶ θραύσματα ἀπὸ σκύφους τοῦ λεγόμενου «μεγαρικοῦ» τύπου, βάσεις ἀπὸ ὀξυπύθμενους ἀμφορεῖς, (πίν. 11,2) τρεῖς μολύβδινους συνδέσμους (πίν. 13) καὶ ἄλλα¹⁷.

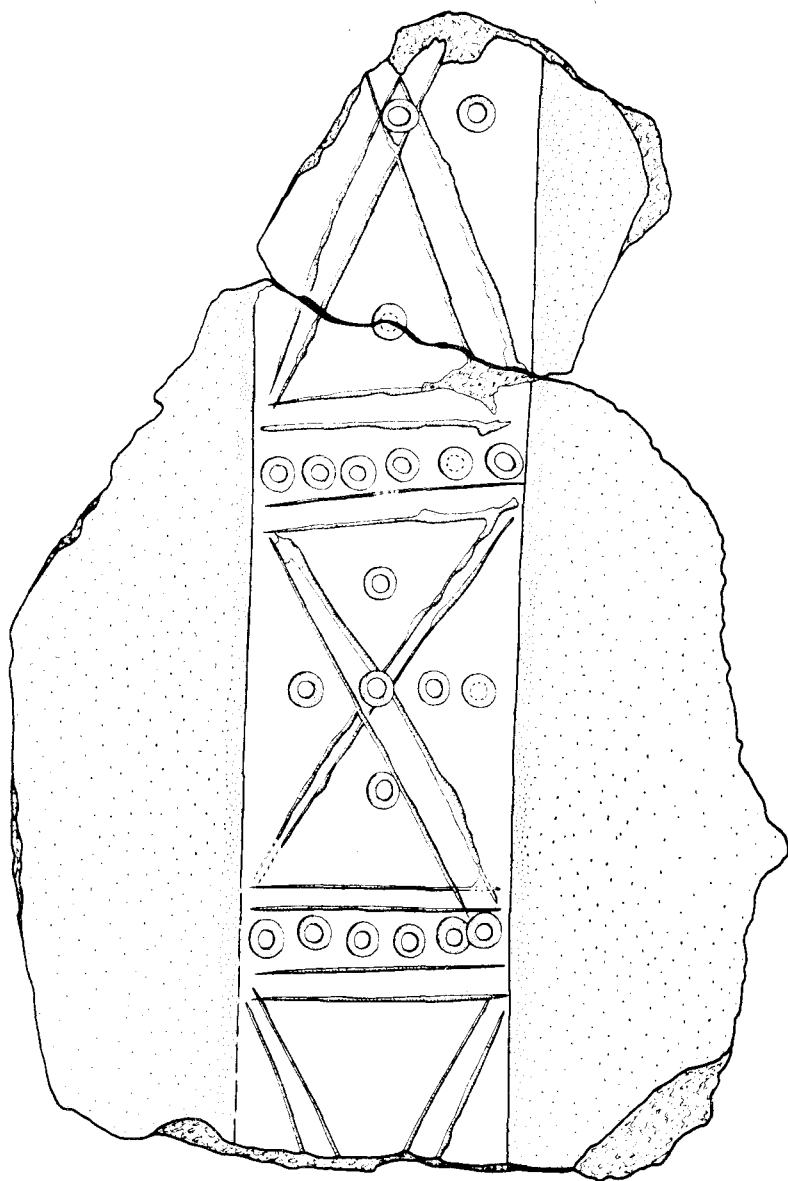
Ἡ παρουσία ὀστράκων ἀπὸ ἀγγεῖα μὲ στιλπνὸ γάνωμα εἶναι σημαντικὴ ἔνδειξη γιὰ τὴ χρονολόγηση τοῦ χώρου γύρω στὸ τέλος τοῦ 4ου π. Χ. αἰῶνα. Γιὰ τὴν ὀριστικὴ ὁμῶς χρονολόγηση τοῦ τοίχου θὰ πρέπει νὰ βασιστοῦμε στὴ μορφολογικὴ ἐξέταση τῆς τοιχοδομίας. Ἀπὸ τὸν τοῖχο μῆκ. 3.25 μ. καὶ μεγ. ὕψ. 0.69 μ., σῶζεται ἡ εὐθυνηρία καὶ δύο δόμοι (στρώσεις) ἀπὸ ὀρθογώνιους λίθους στὴν Ν. ἀπόληξη καὶ ἓνας στὴ ΒΔ γωνία (πίν. 7-9). Ἡ μορφὴ τῆς τοιχοδομίας εἶναι κατὰ τὸ ὀρθογώνιο ἀκανόνιστο σύστημα¹⁸. Οἱ δόμοι εἶναι ἀνισοῦφεῖς καὶ οἱ λιθόπλινθοι ἔχουν διαφορετικὸ μῆκος. Τὸ ὕψος τῶν τριῶν λίθων τῆς εὐθυνηρίας εἶναι διαφορετικὸ : 0.10 μ. - 0.20 μ. (0.10 μ. στὴ Ν. γωνία καὶ 0.20 μ. στὴ ΒΔ γωνία). Ἡ διαφορὰ τοῦ ὕψους τῶν λίθων τῆς εὐθυνηρίας ἐξηγεῖται ἀπὸ τὴ φυσικὴ κλίση τοῦ ἐδάφους ἀπὸ Ν πρὸς Β (τὸ ἔδαφος εἶναι ψηλότερο στὸ Ν τμήμα καὶ χαμηλότερο στὸ Β: ὑψομετρικὴ καμπύλη: 0.10 μ.). Ὁ γωνιαῖος λίθος, μῆκους 0.95 μ., ἔχει ὕψος 0.20 μ. στὴ ΒΔ γωνία καὶ 0.15 μ. στὴν ἐσωτερικὴ ἀπόληξη, στὸ σημεῖο ἐπαφῆς μὲ τὸν μεσαῖο. Ὁ μεσαῖος λίθος τῆς εὐθυνηρίας εἶναι ὁ μεγαλύτερος, μῆκ. 1.60 μ., ἀλλὰ τὸ ὕψος του εἶναι προσαρμοσμένο στὴ φυσικὴ κλίση τοῦ ἐδάφους (μέγ. ὕψος 0.17 μ., ἐλάχ. 0.15 μ.). Τὸ μικρότερο μῆκος 0.75 μ. ἔχει ὁ τρίτος λίθος ποῦ ἀποτελεῖ καὶ τὴ νότια ἀπόληξη· τὸ ὕψος του κυμαίνεται ἀπὸ 0.10 μ. στὴ Ν. γωνία ὡς 0.17 μ. στὸ σημεῖο ἀρμογῆς μὲ τὸν μεσαῖο. Ἀπὸ τὸ διαφορετικὸ ὕψος τῶν λίθων φαίνεται πὼς ἡ εὐθυνηρία δὲν ἦταν ὀρατὴ σ' ὅλο της τὸ ὕψος· οἱ λίθοι εἶναι προσαρμοσμένοι μὲ ἀπλὴ ἐπαφὴ γιὰτὶ, συνήθως, στὰ θεμέλια καὶ στὰ μὴ ὀρατὰ μέρη τοῦ κτηρίου δὲν χρησιμοποιοῦνται σύνδεσμοι¹⁹. Τὸ πρόσωπο τῶν λίθων τῆς εὐθυνηρίας εἶναι δουλεμένο μὲ βελόνι. Στὴ βόρεια ὄψη τοῦ Β. γωνιαίου λίθου τῆς εὐθυνηρίας διακρίνεται ἀναθύρωση^{19α}.

17. Θραύσματα πίθων μὲ ἀνάγλυφη διακόσμηση: (ἀριθμ. κατ. Α4, α - γ, Α5, Α8 - Α11 α - β, Α13 β - γ, Α16, Α17, (πίν. 10) καὶ θραύσματα ἀπὸ μελαμβραφῆ (ἀριθμ. κατ. Α1, Α2, Α3, Α4, Α9 γ, Α10, Α12, Α13, β - γ, Α16, Α17, πίν. 12). Βρέθηκαν ἐπίσης βάσεις ἀπὸ ὀξυπύθμενους ἀμφορεῖς ἀριθμ. κατ. Α1 καὶ Α14 - Α22 γ καὶ δύο θραύσματα ἀπὸ σκύφους τοῦ λεγόμενου μεγαρικοῦ τύπου (ἀριθμ. κατ. Α9 α - β).

18. Ἄ. Ὁρλάνδος, Ὑλικὰ Δομῆς, τόμ. Β', σελ. 222 κ.ε.

19. Ὁρλάνδος, ὁ.π. σελ. 175 «σύνδεσις ἐν ξηρῶ», βλ. καὶ σελ. 203.

19α. Τὸν φίλο Σωτῆρη Δάκαρη εὐχαριστῶ γιὰ τὴν ὑπόδειξη.

4. Χῶρος Α. Θραῦσμα πίθου με ἀνάγλυφη γραμμική διακόσμηση ἀριθμ. κατ. Α 7.

Διαφορετικὸ μῆκος ἔχουν καὶ οἱ λιθόπλινθοι τοῦ 2ου δόμου, ποὺ ἐδράζονται ἐπάνω στοὺς λίθους τῆς εὐθυνηρίας: (Βόρειος - ΒΔ γωνίας: 1.26 μ., μεσαῖος: 0.94 μ. καὶ νότιος γωνιαῖος: 0.84 μ.). Τὸ ὕψος εἶναι σχεδὸν σταθερὸ 0.34 μ., ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἀπόληξη τῆς ΒΔ γωνίας, ὅπου τὸ ὕψος εἶναι 0.35 μ. Ἡ ἐξωτερικὴ τους ἐπιφάνεια εἶναι κυφωτῆ, δουλεμένη μὲ βελόνι. Ἀκανόνιστο σχῆμα καὶ διαφορετικὸ πλάτος ἔχουν οἱ λιθόπλινθοι στὴν ἐσωτερικῆ, μὴ ὀρατῆ, ἀνατολικῆ πλευρὰ τοῦ «τοιχοῦ». Τὸ μεγ. πλάτος τοῦ γωνιαίου δόμου τῆς (ΒΔ γωνίας) εἶναι 0.50 μ. Στῆ βόρεια πλευρὰ δυὸ κάθετες λαξευμένες ταινίες (πλ. 0.05 μ.) σχηματίζουν τὸν ὀρθογωνικὸ ὀδηγὸ τῆς ΒΔ γωνίας, ἐνῶ τὸ πρόσωπο τοῦ λίθου εἶναι ἄπεργο, πράγμα ποὺ βεβαιώνει πὼς ὁ τοῖχος δὲν συνεχιζόταν ὅπως στὴν εὐθυνηρία.

Ἀπὸ τοὺς ὀριζόντιους λίθους τοῦ 3ου δόμου, ποὺ πατοῦν ἐπάνω στοὺς κυφωτοὺς, σώζεται στὴ θέση του μόνο ὁ ἕνας²⁰, ὁ γωνιαῖος, (ΝΔ γωνία) καὶ

A 3

5. Λαβὴ ἀμφορέα ἀπὸ τὴν Κνίδα ἀριθμ. κατ. Α 3.

20. Ὁ λίθος τῆς βόρειας γωνίας φαίνεται πὼς εἶναι μιὰ «πέτρα» ἐντοιχισμένη στὴν εἴσοδο τοῦ «ποτιστικοῦ» (τοῦ κήπου) τοῦ Μ. Μωραϊτάκη, ποὺ βρίσκεται χαμηλότερα, στὸ βόρειο μέρος, σὲ ἀπόσταση 10' ἀπὸ τὸ χῶρο τῆς ἀνασκαφῆς (διαστ. μεγ. ὕψ. 0.16 μ., μῆκος 0.48 μ. καὶ πλ. 0.24 μ.). Τὸ ὕλικό (δολομιτικὸς ἀσβεστόλιθος) καὶ ἡ λάξευση τῆς περιτένειας, παρόλες τὶς φθορές, εἶναι ὅμοια μὲ τὸν σωζόμενον στὴ θέση του λίθο. Παρόλο ποὺ οἱ διαστάσεις ταιριάζουν, μόνον ὅταν μπορέσουμε νὰ ἀποτοιχίσουμε τὴν «πέτρα» θὰ βεβαιωθοῦμε ἀπόλυτα ἂν ἀνήκει πράγματι στὸν τοῖχο. Ἀπὸ παρόμοιο, ἂν ἔχι ἀπὸ τὸ ἴδιο «κτίσμα» φαίνεται πὼς προέρχεται καὶ ἡ λαξευμένη «πέτρα» ποὺ χρησιμεύει σήμερα γιὰ κατώφλι, στὸ «ποτιστικό».

ἔχει ὕψος 0.16 μ. καὶ μῆκος 1.50 μ. καὶ ἀκανόνιστο σχῆμα στὴν ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια· τὸ πρόσωπο εἶναι κοσμημένο μὲ περιτένεια, δουλεμένη μὲ ξοῖδα (λαμάκι) καὶ λίστρο, ἐνῶ ὁ πυρῆνας εἶναι πελεκημένος μὲ λεπτὸ βελόνι (σχέδιο πίν. 9). Στὴν ἄνω ἐπιφάνεια ὑπάρχει τόρμος (πίν. 9). Μὲ φροντίδα εἶναι δουλεμένος καὶ ὁ ὀρθογωνικὸς ὁδηγὸς στὴ ΝΔ γωνία, ἐνῶ τὸ πρόσωπο τοῦ λίθου στὴ νότια ὀψὲς εἶναι ἄπεργο. Οἱ μικροὶ λίθοι ποὺ σώζονται σήμερα (πίν. 9) στὴ ΝΔ γωνία φαίνεται πῶς δὲν ἦταν ἀρχικὰ σ' αὐτὴ τὴ θέση καὶ δὲν ἔχουν ὀργανικὴ σχέση μὲ τὸν τοῖχο, ἀλλὰ εἶναι μεταγενέστερη προσθήκη, πιθανῶς γιὰ τὴ συγκράτηση τῶν χωμάτων τῆς ὑψηλότερης Ν πλευρᾶς.

Ἡ ἐσωτερικὴ ἀπόληξη τοῦ τοίχου στὴν ἀνατολικὴ πλευρά, ὅπως φάνηκε ἀπὸ τὴν κατὰ μῆκος τομὴ Α, βάθος 0.15 μ. ἀπὸ τὴ σημερινὴ ἐπιφάνεια τοῦ νότιου «καταστρωτῆρος» λίθου, παρουσιάζει γεμίσματα ἀπὸ μικροὺς ἀκανόνιστους λίθους. Στὴν πρώτη φάση τῆς ἀνασκαφῆς δὲν προχωρήσαμε σὲ βάθος ὥστε νὰ ἀποκαλυφθεῖ ὁλόκληρο τὸ ἐσωτερικὸ, μὴ ὁρατὸ ὕψος τοῦ τοίχου.

Ὁ τρόπος τοιχοδομίας κατὰ τὸ ἀκανόνιστο ὀρθογώνιο σύστημα, ἡ φροντισμένη ἐπεξεργασία, ἔστω καὶ κατ' οἰκονομίαν, μόνον τῆς ὁρατῆς πλευρᾶς τῶν λίθων, τὸ κυρωτὸ καὶ ἡ περιτένεια ἐπιτρέπουν τὴ χρονολόγηση τοῦ τοίχου στὰ πρώιμα ἑλληνιστικὰ χρόνια, στὸ τέλος τοῦ 4ου ἢ στὶς ἀρχές τοῦ 3ου π.Χ. αἰῶνα²¹. Ἡ κεραμεικὴ ποὺ βρέθηκε ὡς τώρα, ἂν καὶ δὲν ἔχει ἀπόλυτα καθοριστικὴ σημασία, γιὰ τὰ στρώματα ἦταν διαταραγμένα, μᾶς ὁδηγεῖ, ἔστω καὶ ἐνδεικτικὰ, στὴν ἴδια κατὰ προσέγγιση χρονολόγηση.

Τὸ εἶδος τοῦ «κτηρίου» στὸ ὁποῖο ἀνήκει ὁ τοῖχος δὲν μπορεῖ νὰ καθοριστεῖ μὲ βάση τὰ λιγοστὰ στοιχεῖα ποὺ ἐπισημάναμε στὴν πρώτη φάση τῆς ἀνασκαφῆς. Παρόμοια λαξευτὴ τοιχοδομία συναντοῦμε ἀπὸ τὸν ὕστερο 5ο π.Χ. αἰ. σὲ ταφικοὺς περιβόλους²², σὲ βάθρα γιὰ ταφικὰ μνημεῖα ἢ ἀναθήματα, σὲ τείχη καὶ σὲ ἀναλήμματα²³. Ἡ δυνατότητα νὰ ἀνήκει ὁ σωζόμενος τοῖχος σὲ μνημειακὸ βωμό²⁴, ἂν καὶ δὲν μπορεῖ νὰ ἀποκλειστεῖ ἀπὸ τὴν ἀρχή, εἶναι δύσκολο νὰ στηριχθεῖ πρὶν ἀπὸ τὴν ὁλοκλήρωση τῆς ἔρευνας, τὴ διερεύνηση τοῦ γύρω χώρου²⁵ καὶ τὴ συνεξέταση ὅλων τῶν στοιχείων. Ὡστόσο θὰ πρέ-

21. Ὁρλάνδος, Ὑλικὰ Δομῆς, Β', σελ. 223 κ.ἑ.

22. Πρβλ. τοὺς ταφικοὺς περιβόλους στὸν Ραμνοῦντα, Β. Πετράκος, ΠΑΕ 1975, σελ. 7 κ.ἑ., καὶ 1979 Α' (1978) σελ. 6 κ.ἑ.

23. Γιὰ συγγενικὴ τοιχοδομία σὲ τείχη καὶ ἀναλήμματα στὸν 4ο π.Χ. αἰ. βλ. Ὁρλάνδος ὁ.π. σελ. 204 σημ. 2. Οἱ διαστάσεις τοῦ σωζόμενου τοίχου (μῆκος 3.25 μ. καὶ μεγ. πλ. 0.66 μ.) δὲν ἐπιτρέπουν νὰ ὑποθέσουμε ἀνάλημμα.

24. Γιὰ βωμούς βλ. R.A. Tomlinson, Greek Sanctuaries, 1976, σελ. 17 καὶ 37-39. βλ. καὶ AJA 57, 1953, σελ. 189, ΕΑΑ. I, σελ. 280 λ. altare (D. Mustilli).

25. Τὴν τελευταία ἡμέρα τῆς ἀνασκαφῆς σὲ ἀπόσταση 7.5 μ., ΒΔ ἀπὸ τὸν τοῖχο διαπιστώσαμε στὴ διάρκεια τοῦ ἐπιφανειακοῦ καθαρισμοῦ τοῦ χώρου, λείψανα κυκλικοῦ (;) κτίσματος (πίν. 14). Στὰ χαλαρὰ χώματα (βάθος 0.08 μ.) βρέθηκαν πολλὰ ὄστρακα ἀπὸ ἄβαφα ἀγγεῖα καὶ ἓνα θραῦσμα πίθου μὲ ἀνάγλυφη γραμμικὴ διακόσμηση ἀριθμ. κατ. Α 23.

πει νὰ σημειωθεῖ πῶς ἀπὸ τοὺς λαξευμένους ὀρθογωνικούς ὁδηγοὺς στοὺς γωνιαίους δόμους (B καὶ N) διαπιστώνεται ὅτι ὁ τοῖχος δὲν πρέπει νὰ εἶχε συνέχεια. Ἀντίθετα, ἡ ἀναθύρωση στὸν τοιχοβάτη, στὸ γωνιαῖο λίθο τῆς εὐθυνηρίας στὴ βόρεια ὄψη, φανερώνει πῶς ὁ τοῖχος συνεχιζόταν πρὸς τὰ βόρεια καὶ μπορούμε νὰ ὑποθέσουμε πῶς στὸ σημεῖο αὐτὸ ἦταν τὸ κατώφλι γιὰ τὴν πρόσβαση (τὴν εἴσοδο;) τοῦ «κτηρίου».

Στὸν ἐπιφανειακὸ καθαρισμὸ τοῦ γύρω χώρου (ποὺ ὀνομάσαμε συμβατικὰ B), δυτικὰ ἀπὸ τὸν τοῖχο μὲ τὴ λαξευτὴ τοιχοδομία (ὁ χώρος ὀνομάστηκε συμβατικὰ A), σὲ ἀπόσταση 20-30 μ., βρέθηκαν ὄστρακα ἀπὸ ἄβαφα ἀδιακόσμητα ἀγγεῖα²⁶, θραύσματα ἀπὸ πίθους μὲ ἀνάγλυφη γραμμικὴ διακόσμηση²⁷ (πίν. 20-21), ὄστρακα ἀπὸ μελανόβαφα ἀγγεῖα²⁸ (εἰκ. 6) καὶ ἀπὸ σκύφους τοῦ λεγ. «μεγαρικοῦ» τύπου²⁹ (πίν. 15, εἰκ. 7,8) καθὼς καὶ δύο μολύβδινοι σύνδεσμοι (πίν. 13)³⁰. Τὰ περισσότερα εὐρήματα ἐντοπίστηκαν στὸ χωρὸ νότια καὶ σὲ ὑψηλότερο ἐπίπεδο ἀπὸ τὴν ἐκκλησία τῆς Ἀγ. Εἰρήνης σὲ ἀπόσταση 24 μ. (σχέδιο τοπογραφικὸ πίν. 6, χώρος B). Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ὄστρακα διαπιστώσαμε πῶς οἱ ξερολιθιῆς στοὺς «τράφους», σὲ ἀρκετὰ σημεία, δὲν ἦταν κτισμένες «ξεροτράχαλα»³¹, ἀλλὰ μὲ γερὰ θεμελιωμένες πέτρες ἀκανόνιστου σχήματος, ἀρμολογημένες μὲ μικρὰ λιθάρια καὶ δουλεμένες στὸ πρόσωπο. Γι' αὐτὸ καὶ ἡ ἀποχωμάτωση ἄρχισε στὰ σημεία τῶν τοίχων ποὺ ἦταν ὁρατὰ στὴν ἐπιφάνεια. Ἀποκαλύψαμε τοῖχο ἐπιμήκη (μῆκ. 6.80 μ.) ἀπὸ τὴ σημερινή του χρῆση, «γιὰ νὰ στυλῶνει τὰ χῶματα», τὸν ὀνομάσαμε συμβατικὰ «ἀναλημματικὸ» (πίν. 16-17). Σὲ βάθος 0.38 - 0.40 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφανειακὴ ἐπίχωση (πάχ. 0.15, μ.), βόρεια ἀπὸ τὸν «ἀναλημματικὸ» τοῖχο βρέθηκαν τρεῖς «πυρές» α,β,γ, (σχέδιο πίν. 18) σὲ χωρὸ διαστ. 2.30 μ. × 2.29 μ. Τὰ στρώματα (ὡς βάθος 0.30 μ.) ἦταν διαταραγμένα ἀπὸ τὴν πολύχρονη καλλιέργεια τοῦ χωραφιοῦ, ἐνῶ στίς ἴδιες τίς «πυρές», σὲ μερικὰ σημεία, ἦταν ἀδιατάρακτα. Οἱ «πυρές» ἦταν καλυμμένες μὲ κομμάτια ἀπὸ μεγάλα κλειστὰ ἀγγεῖα καὶ πυθμένες πίθων (πίν. 19). Γύρω ἀπὸ τὴν «πυρὰ» α ἦταν τοποθετημένες, σχεδὸν κυκλικὰ, μικρὲς πέτρες. Στὴ «πυρὰ» β οἱ λίθοι εἶχαν μετατοπιστεῖ, πιθανῶς ἀπὸ τὸ ἄροτρο. Στίς «πυρές» βρέθηκαν λίγα ὄστᾶ ἀπὸ μικρὰ ζῶα³²,

26. Ἀριθμ. κατ. B1γ, B8. (Ὁ χώρος ὀνομάστηκε B καὶ τὰ εὐρήματα ἔχουν ἀριθμ. κατ. B).

27. Ἀριθμ. κατ. B1α, β, B6α, ε, B16, B58. (πίν. 20-21).

28. Ἀριθμ. κατ. B10 α.

29. Ἀριθμ. κατ. B2 καὶ B30 τοῦ τύπου «Δυτικῆς Κλιτύος»

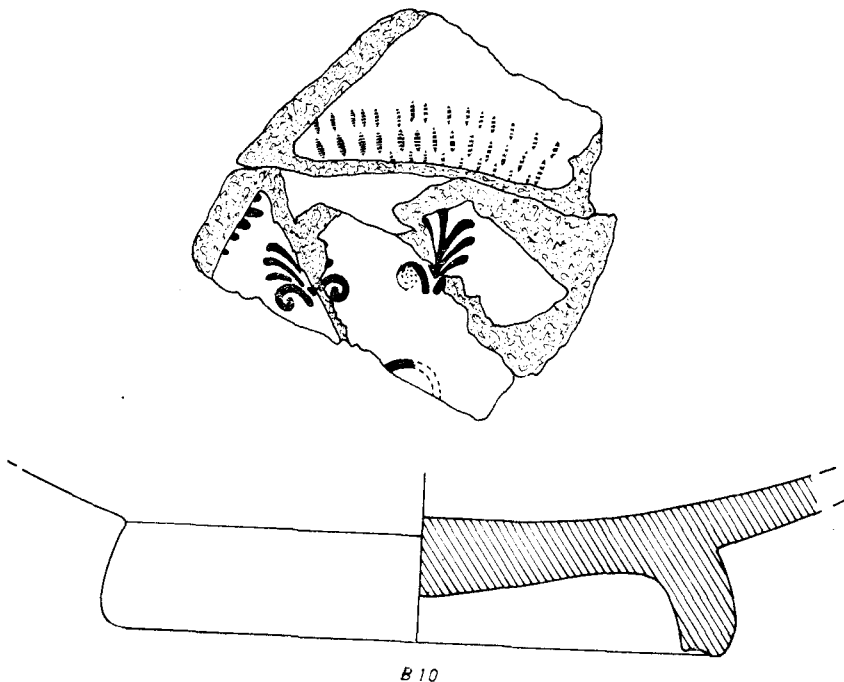
30. Ἀριθμ. κατ. B30 β: σύνδεσμος γιὰ τὴν συγκόλληση πίθων : πρβλ. ΠΑΕ 1975, πίν. 218 α - β, ἀπὸ τὴ Σίφνο.

31. Ὁρλάνδος, Ὑλικὰ Δομῆς σελ. 271.

32. Δὲν ἔχει ὀλοκληρωθεῖ ἀκόμα ἡ ἐξέταση τῶν ὀστῶν καὶ τῶν ἄλλων λειψάνων ἀπὸ ὀργανικὲς οὐσίες.

λείψανα από καμμένα ὄστρια καὶ σιτηρὰ μαζί με κάρβουνα, ὄστρακα ἀπὸ μελαμβαφῆ καὶ «μεγαρικά» ἀγγεῖα (εἰκ. 8), πολλὰ κομμάτια ἀπὸ πίθους με γραμμικὴ ἀνάγλυφη διακόσμηση³³, σύνδεσμοι καὶ ἐλάσματα ἀπὸ μολύβι³⁴. Στὴν «πυρὰ» γ (πίν. 19,1) βρέθηκαν καὶ πολλὰ καμμένα λιοκούκουτσα. Γιὰ τὴν κατὰ προσέγγιση χρονολόγηση τῶν πυρῶν σημαντικὴ ἔνδειξη ἀποτελοῦν τὰ ὄστρακα ἀπὸ «μεγαρικοῦς» ἀνάγλυφους σκύφους ποὺ ἀνήκουν στὸν 2ο π.Χ. αἰ. καὶ δίνουν ἓνα σχετικὸ χρονικὸ ὄριο ante quem.

Γιὰ νὰ διαπιστώσουμε τὸ χαρακτῆρα τοῦ χώρου τῶν «πυρῶν» καθαρίσαμε ἐπιφανειακὰ τοὺς τοίχους, ποὺ σὲ ἀρκετὰ σημεῖα ἦταν ὄρατοί, βόρεια ἀπὸ

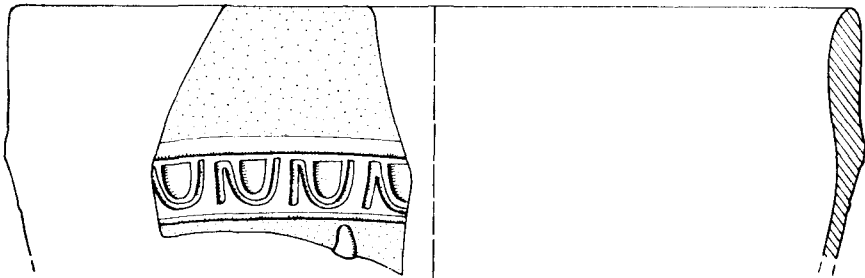
6. Χώρος Β. Θραῦσμα ἀπὸ μελάβαφο πινάκιο ἀριθμ. κατ. Β 10.

τὸν «ἀναλημματικόν». Ἀποκαλύψαμε: 1) τοῖχο μῆκ. 0.60 μ. στὴν ἀνατολικὴ γωνία τοῦ «ἀναλημματικοῦ», σὲ χαμηλότερο ἐπίπεδο, σχεδὸν στὰ θεμελιὰ του, με κατεύθυνση ἀπὸ Ν. πρὸς Β. (πίν. 18) Τὰ χῶματα ἦταν ἰδιαίτερα διατραραγμένα (ὡς βάθος 0.45 μ.), τὰ ὄστρακα λιγοστά, ἐλάχιστα μελαμβαφῆ, θραύσματα ἀπὸ μεγάλα ἄβαφα ἀγγεῖα, τρία «μεγαρικά» καὶ δύο μολύβδινοι σύν-

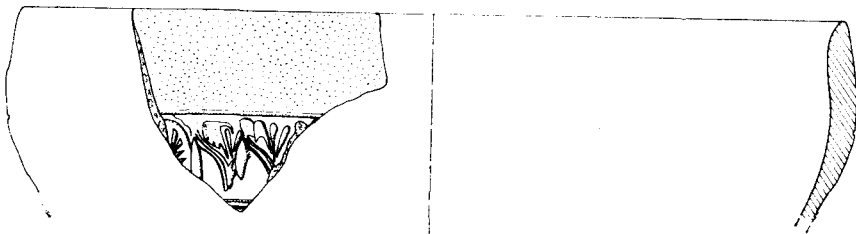
33. Ἀριθμ. κατ. Β40, Β41, Β42, Β43, Β44, Β45, Β46, Β47 (πίθιοι)

34. Μολύβδινοι σύνδεσμοι : Ἀριθμ. κατ. Β70 - 76.

δεσμοί. 2) Σὲ ἀπόσταση 4.20 μ., βόρεια ἀπὸ τὸν «ἀναλημματικὸ» μὲ κατεύθυνση ἀπὸ Α πρὸς Δ, βρέθηκε μεγαλύτερος τοῖχος (σωζ. μῆκ. 7.3 μ.), σχεδὸν παράλληλος μὲ τὸν «ἀναλημματικὸ» (πίν. 18). Εἶναι κτισμένος πρόχειρα, στὰ ἀνώτερα κυρίως σημεῖα (στὴ βόρεια ὕψη δὲν ἐρευνήθηκε σὲ βάθος), μὲ πέτρες δουλεμένες στὸ πρόσωπο καὶ ἄλλες ἀκατέργαστες. Στὴν ἀνατολική πλευρὰ σχηματίζει γωνία μὲ τοῖχο (σωζ. μῆκ. 3.90 μ. καὶ πᾶχ. 0.50 μ.) μὲ κατεύθυνση ἀπὸ Ν. πρὸς Β., σὲ χαμηλότερο ἐπίπεδο (ὑψ. διαφορά ἀπὸ τὸν

B 2

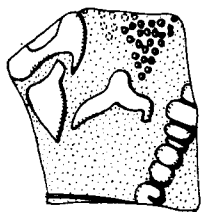

B 2

7. Χῶρος Β. Θραύσματα ἀπὸ ἀγγεῖα «μεγαρικῶ» τύπου ἀριθμ. κατ. Β 2.

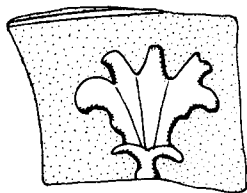
νότιο τοῖχο 0.67 μ.). Στὴν ΝΑ γωνία τοῦ χώρου ποῦ σχηματίζεται ἀπὸ τοὺς δύο τοίχους βρέθηκαν, σχεδὸν στὴν ἐπιφάνεια, σὲ βάθος 0.05 - 0.10 μ., ἀρκετὰ ὄστρακα ἀπὸ μελαμβαφῆ καὶ «μεγαρικὰ» ἀγγεῖα. Σὲ βάθος 0.60 μ. ἀπὸ τὴ σημερινὴ ὄρατὴ ἐπιφάνεια τοῦ νότιου τοίχου καὶ 0.25 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἀνατολικοῦ, κάτω ἀπὸ χαλαρὴ ἐπίχωση, σχεδὸν σύρριζα μὲ τὰ θεμέλια τοῦ νότιου τοίχου, ἀποκαλύψαμε «πυρὰ» διαστ. 0.40 μ. × 0.35 μ., σὲ χῶρο

(πλακίστρωτο)

B 6

(πλακίστρωτο)

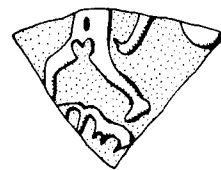
B 19

("Εστία.")

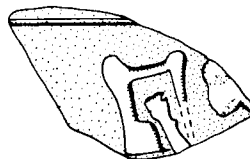
B 14

(πλακίστρωτο)

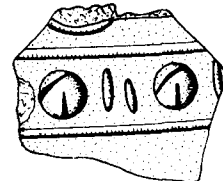
B 25

(πλακίστρωτο)

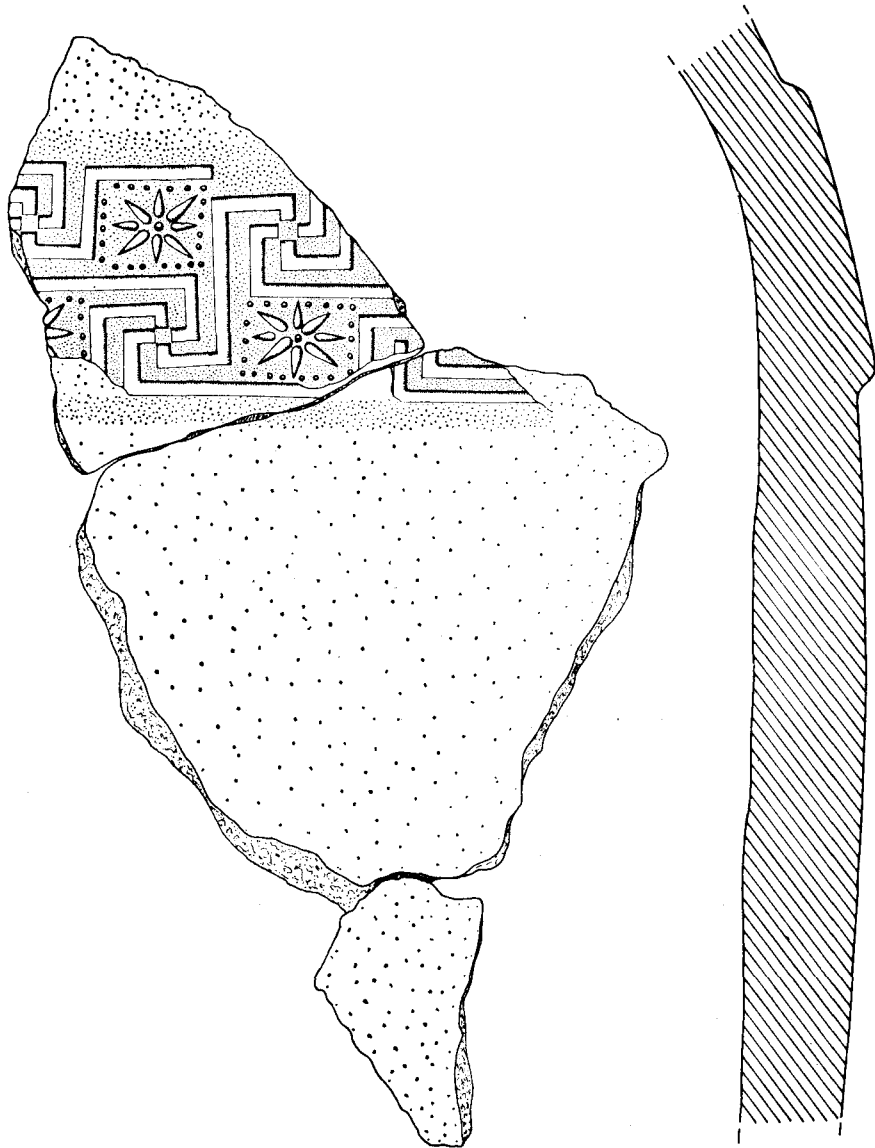
B 6

(πυρά πίζου)

B 53

8. Χώρος Β. Θραύσματα από αγγεία «μεγαρικού» τύπου.

9. Χῶρος Β. Δωμάτιο αἰστίας». Θραῦσμα πίθου με ἀνάγλυφη διακόσμηση ἀριθμ. κατ. Β 11.

μεγ. μήκ. 1.30 μ. Για τὴν ἀπόσβεση τῆς «πυρᾶς» εἶχε χρησιμοποιηθεῖ ἓνα κομμάτι ἀπὸ τὴν κοιλιὰ (γάστρα) μεγάλου ἀδιακόσμητου πίθου (ἀριθμ. κατ. Β 10). Κάτω ἀπὸ τὰ κάρβουνα ὑπῆρχε ἄλλο θραῦσμα πίθου διακοσμημένο μὲ ἀνάγλυφη ζώνη (ἀριθμ. κατ. Β 11), (εἰκ. 9, πίν. 21). Ἦταν σπασμένο σὲ τρία κομμάτια, τοποθετημένο ἀνάποδα, μὲ τὴ διακοσμητικὴ ζώνη σὲ ἐπαφὴ μὲ τὰ κάρβουνα. Ἡ διακόσμηση τοῦ πίθου, διπλὸς μαιάνδρος μὲ ὀκτάκτινο ἀστέρα στὰ διάχωρα (εἰκ. 9), δὲν εἶναι καθόλου συνηθισμένη στὴν ἀνάγλυφη κεραμεικῇ³⁵. Γύρω ἀπὸ τὴν «πυρᾶ» ἦταν μικρὲς πέτρες σχεδὸν ἡμικυκλικὰ τοποθετημένες καὶ σχηματίζαν ἓνα εἶδος πρόχειρης «ἐστίας». Τὰ ὄρια τῆς «ἐστίας» ἀποτελοῦσαν ἀνατολικά ἢ νότια γωνία τοῦ ἐγκάρσιου τοίχου καὶ δυτικὰ ἓνας φυσικὸς βράχος (πίν. 18 καὶ 22,1). Μέσα στὴν «πυρᾶ» βρέθηκαν μόνο κάρβουνα καὶ ἐλάχιστα ὄστρακα: ἓνα ἀπὸ μελανόβαφο ἀγγεῖο³⁶ καὶ μερικὰ ἀπὸ «μεγαρικὸς» σκύφους³⁷ (εἰκ. 8).

Τὰ βόρεια ὄρια τοῦ «δωματίου μὲ τὴν ἐστία» ἀποτελεῖ τοῖχος ἐπιμήκης (μήκ. 7.30 μ., πᾶχ. 0.50), (πίν. 22,1). Ἐπειδὴ ἡ ἐπίχωση ἔφτανε μόλις τὰ 0.10 - 0.14 μ., ἀπὸ τὸ πολύχρονο ὄργωμα τοῦ χωραφιοῦ, ὁ τοῖχος ἦταν σὲ πολλὰ σημεῖα ὄρατος στὴν ἐπιφάνεια.

Ἀνατολικά ἀπὸ τὸ «δωμάτιο μὲ τὴν ἐστία» στὴν τομῇ γιὰ τὴ διαπίστωση τῶν ὀρίων καὶ τῶν θεμελιῶν τοῦ ἐγκάρσιου τοίχου ἀπὸ Ν πρὸς Β, ἀποκαλύψαμε πλακόστρωτο χῶρο πλ. 2.50 μ. καὶ 4.80 μ. (πίν. 18, 22, 23). Στὴ χαλαρὴ ἐπίχωση (0.05 - 0.20 μ.) βρέθηκαν ἀνάμεσα στὶς πεσομένες πέτρες, μικρὲς καὶ μεγάλες, δουλεμένες καὶ ἀκατέργαστες, πολλὰ ὄστρακα ἀπὸ ἄβαφα ἀγγεῖα, κομμάτια ἀπὸ ἀνάγλυφους πίθους μὲ γραμμικὴ διακόσμηση (εἰκ. 10.α), ὅμοια μὲ τὰ θραύσματα ἀπὸ τὸ χῶρο Α (πρβλ. εἰκ. 4), μολύβδινοι σύνδεσμοι ἀπὸ μεγάλα ἀγγεῖα, κεραμίδια, θραύσματα ἀπὸ μελανόβαφα καὶ «μεγαρικὰ» ἀγγεῖα³⁸. (πίν. 15, εἰκ. 8). Στὸ στρώμα (πάχους 0.15 - 0.20 μ.) πάνω ἀπὸ τὸ πλακόστρωτο βρέθηκαν, ἐκτὸς ἀπὸ ὄστρακα, ὄστᾶ ἀπὸ ζῶα καθῶς καὶ θραῦσμα ἀπὸ πῆλινο φαιόχρωμο λύχνο μὲ στρεπτὴ λαβή, πιθανῶς ἀπὸ ἐργαστήριο τῆς Κνίδου. Στὴ νότια ἀπόληξη τοῦ πλακόστρωτου χώρου ὑπῆρχαν πολλὲς πέτρες μικρὲς καὶ μεγάλες, ἀκανόνιστου σχήματος. Μερικὲς φαίνεται πὼς ἦταν πρόχειρα κτισμένες γιὰ πρόσβαση στὸ χῶρο (πρὸς Ν) ποὺ βρίσκεται πιδ ψηλὰ. Μιὰ ἐπιμήκης πέτρα (μήκ. 1.24 μ., πλ. 0.62 μ.) εἶχε μεταφερθεῖ, ὅπως διαπίστωσε ὁ ἀρχιτέκτονας Μ. Κορρές, ἀπὸ τὸν ἀνατολικὰ

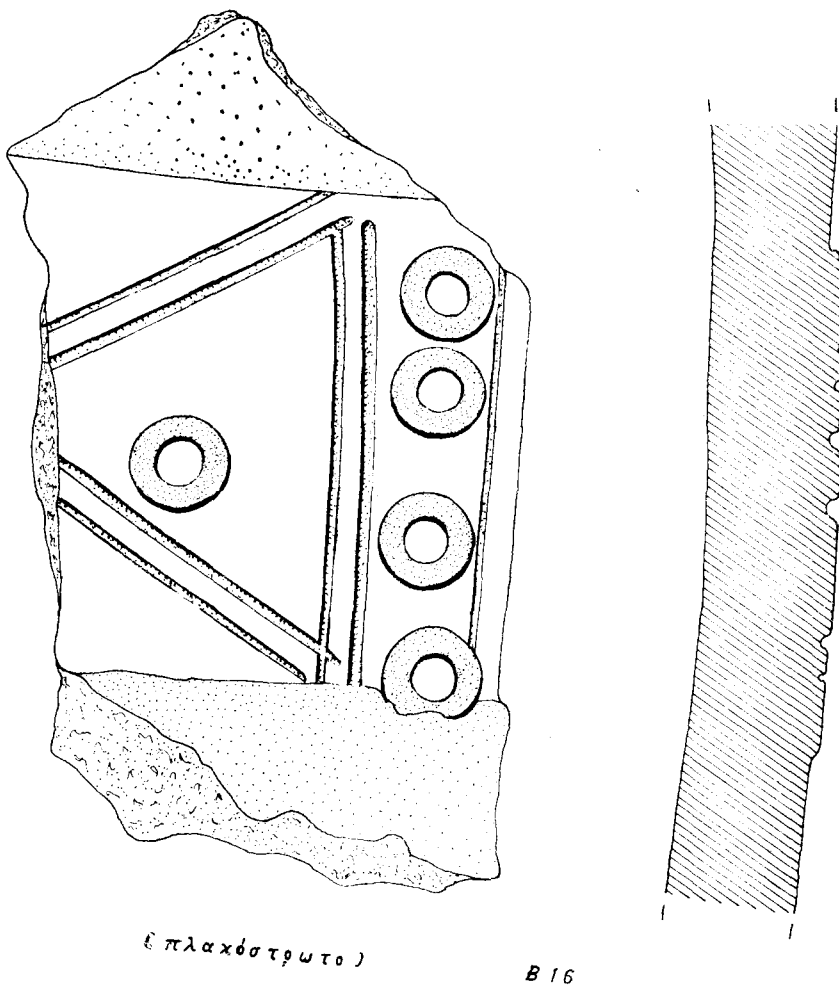
35. Τὸ μοναδικὸ συγγενικὸ παράδειγμα, ὄχι ἀπόλυτα ὅμοιο, ἀπὸ ἀνάγλυφο πίθο εἶναι τὸ γνωστὸ ἀπὸ τίς προπολεμικὲς ἀνασκαφὲς στὴ Σίφνο: BSA, XLIV, 1949, σελ. 56 πίν. 20, 12. Ἀναλυτικὰ βλ. L. Marangou, Reliefkeramik aus Amorgos, Festschrift U. Hausmann (τυπώνεται).

36. Ἀριθμ. κατ. Β 15 (διαστ. μήκ. 5,5, ὕψ. 5,3, πᾶχ. 1,8).

37. Ἀριθμ. κατ. Β 8

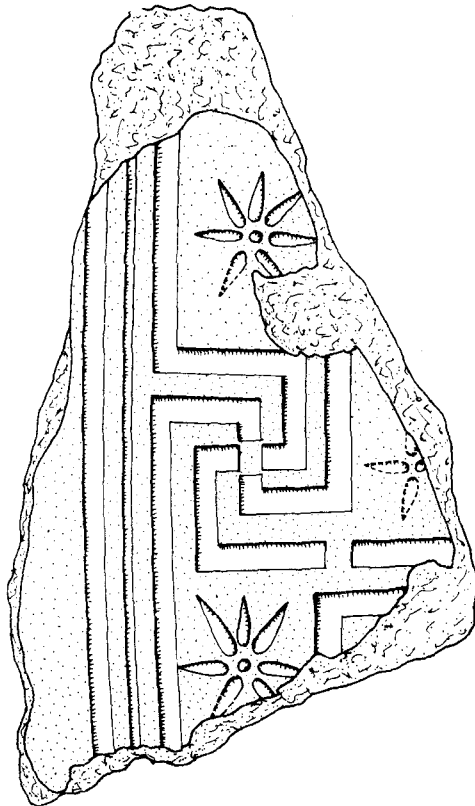
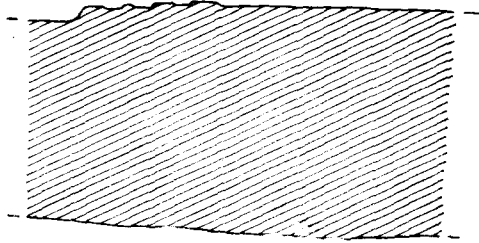
38. Ἐχουν καταγραφεῖ καὶ ἔχουν ἀριθμ. Β 32 κ.ε.

παρακείμενο χώρο (βλ. παρακάτω). Στὸν καθαρισμὸ τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ πλακόστρωτου ἀποκαλύψαμε φυσικὸ βράχο, δουλεμένο στὴν ἐπιφάνεια, στὴ νότια ἀπόληξη. Ὁ βράχος βρίσκεται 0.70 μ. ψηλότερα ἀπὸ τὸ πλακόστρωτο· διακρίνονται ἐντορμίες ἀπὸ σφήνες καὶ ὑποδοχὴ, πιθανῶς γιὰ πέτρινο κατώφλι (πίν. 23). Στὴν ἀνατολική πλευρὰ τοῦ βράχου εἶναι σκαλισμένους ἀγωγὸς (γιὰ ἕμβρια ὕδατα;) καὶ ὑποδοχὴ γιὰ κατώφλι. Στὴ θέση αὐτὴ τοποθετήσαμε δοκιμαστικά, ἐπειδὴ ταίριαζε ἀκριβῶς, τὴν ἐπιμήκη πέτρα ποὺ βρέ-

10. α) Χῶρος Β. Πλακόστρωτο. Θραῦσμα πίθου με ἀνάγλυφη διακόσμηση ἀριθμ. κατ. Β 16.

θηκε στὴ νότια ἀπόληξη τοῦ πλακόστρωτου (πίν. 24,1). Ἡ ἀνασκαφή δὲν συνεχίστηκε στὸ σημεῖο αὐτὸ.

B 16

10. β) Θραῦσμα πίθου με ἀνάγλυφη διακόσμηση ἀριθμ. κατ. B 16.

Νότια ἀπὸ τὴν ἐκκλησία τῆς Ἀγίας Εἰρήνης, σὲ χαμηλότερο ἐπίπεδο ἀπὸ τοὺς χώρους Α καὶ Β καὶ σὲ ὑψηλότερο ἀπὸ τὸ δάπεδο τῆς ἐκκλησίας, ἦταν ὄρατὸ κατώφλι λαξευμένο σὲ φυσικὸ βράχο (πίν. 24,2 καὶ 25). Μετὰ τὴν κοπή τῶν θάμνων καὶ τὸν ἐπιφανειακὸ καθαρισμὸ ἀποκαλύφθηκε ἡ εἴσοδος κτίσματος, ὅπως βεβαιώνεται ἀπὸ τοὺς στροφεῖς τῆς θύρας. Στὴ δοκιμαστικὴ τομῆ, ἀνατολικά ἀπὸ τὸ κατώφλι, βρήκαμε λατῦπη (στρώμα πάχους 0.20 μ.) καὶ μερικὰ μελανόβαφα ὄστρακα (ἀριθμ. κατ. Γ1)³⁹. Στὴ νότια ἀπόληξη τῆς εἰσόδου βρέθηκε ἀγωγὸς νεροῦ.

Μὲ τὰ λιγοστά στοιχεῖα ποὺ συγκεντρώσαμε ἀπὸ τὴν ὀλιγοήμερὴ ἐπιφανειακὴ καὶ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα εἶναι δύσκολο νὰ κάμουμε ἔστω καὶ ἀπλές ὑποθέσεις γιὰ τὸ χαρακτῆρα τοῦ χώρου, τὴ μορφή καὶ τὸν προορισμὸ, τὴ λειτουργία τῶν κτισμάτων ποὺ ἀποκαλύπτονται. Γι' αὐτὸ καὶ περιοριζόμαστε στὴ σύντομη περιγραφικὴ παρουσίαση τῶν οἰκοδομικῶν λειψάνων καὶ τῶν κινητῶν εὐρημάτων ποὺ ὀδηγοῦν στὴν ἀναγνώριση μιᾶς ἀρχαίας θέσης, ἀγνωστης ὡς τώρα. Θὰ πρέπει ὥστόσο νὰ ἀναφέρουμε ὀρισμένες παρατηρήσεις ποὺ ἴσως ἀποτελοῦν ἐνδειξὴ γιὰ τὸ χαρακτῆρα τοῦ χώρου. Ὁ χώρος τῆς ἀνασκαφῆς βρίσκεται σὲ μιὰ πλαγιά, σὲ ὕψος 250 - 270 μ. πάνω ἀπὸ τὸν κλειστὸ ὄρμισκο Φοινικιές, ἀρκετὰ κοντὰ στὴν ἀρχαία πόλη τῆς Μινώας καὶ στὸ δρόμο ποὺ ὀδηγεῖ στὴν ἀρχαία Ἀρκεσίνη, ἡ ἀκρόπολη τῆς ὁποίας διακρίνεται καθαρὰ στὰ δυτικά.

Ἡ σχετικὰ ἄγωνα καὶ ἀδεντρὴ πλαγιά⁴⁰, κατὰσπαρτη ἀπὸ μεγάλες ριζιμιές πέτρες καὶ βράχους, δὲν θὰ δικαιολογοῦσε ἀπόλυτα⁴¹ τὴν παρουσία ἑνὸς ἀγροτικοῦ οἰκισμοῦ. Ἄλλωστε ἡ ὑψηλὴ ποιότητα τῆς λάξευσης τῶν λίθων τοῦ κτίσματος στὸ χώρο Α (πίν. 7-9), δὲν θὰ ταίριαζε τόσο σ' ἓναν ἀπλὸ ἀγροτικὸ οἰκισμὸ, ἀλλὰ περισσότερο σὲ δημόσιο κτήριο. Σὲ ἀνάλογο συμπέρασμα ὀδηγοῦμαστε καὶ ἀπὸ τὴν ποιότητα τῶν λιγοστῶν εὐρημάτων: τὰ ὄστρακα ἀπὸ μελανόβαφα ἄγγεῖα, ἀκόμα καὶ τὰ ἐπιφανειακά, διατηροῦν τὸ λαμπερὸ χρωμα τοῦ ἀττικοῦ μελανοῦ γανώματος. Ἡ διακόσμηση τῶν πίθων μὲ τίς ἐπίθετες ζῶνες καὶ τὰ περίτεχνα χαραγμένα γραμμικὰ κοσμήματα (εἰκ. 9 καὶ 10.β) φανερώνουν πὼς δὲν πρόκειται γιὰ ἀπλὰ χρηστικὰ ἄγγεῖα.

Ἐνα ἄλλο στοιχεῖο ποὺ θὰ μπορούσαμε νὰ ἐπικαλεστοῦμε γιὰ τὴν «ἐρμηνεία» τοῦ χώρου εἶναι ἡ ἐκμετάλλευση τῶν φυσικῶν βράχων: βόρεια ἀπὸ τὸν χώρο Α, σὲ χαμηλότερο ἐπίπεδο, ἀνατολικά ἀπὸ τὴν ἀψίδα τοῦ ἱεροῦ τῆς μικρῆς ἐκκλησίας τῆς Ἀγίας Εἰρήνης, διακρίνονται σκαλιὰ λαξευμένα στὸ

39. Ὁ χώρος ὀνομάστηκε Γ καὶ θὰ ἐρευνηθεῖ τὴν ἐπόμενη χρονιά.

40. Ἐὰς σημειωθεῖ πὼς σὲ χαμηλότερα σημεία, κυρίως κοντὰ στὶς Λεῦκες, προφυλαγμένα ἀπὸ τὸ βορεινὸ ἄνεμο, ὑπάρχουν πολλὰ κατάφυτα λαγκάδια καὶ μικρὰ καλλιεργησιμα, εὐφορα χωράφια.

41. Θὰ μπορούσαμε ἴσως νὰ ἀναζητήσουμε τὰ αἷτια μιᾶς «ἀναγκαστικῆς» ἐγκατάστασης, γιὰ λόγους ἀσφαλείας, ὅπως προστασίας ἀπὸ πειρατὲς ἢ ἐπιδρομεῖς.

βράχο. (βλ. τοπογραφικό πίν.6). Ἐνδεικτικὰ μόνο ἀναφέρομε ἀνάμεσα σὲ πολλὰ ἄλλα, τὰ λαξεύματα στὸ φυσικὸ βράχο στὸ χῶρο Β, ἀνατολικά ἀπὸ τὸ πλακόστρωτο (πίν. 24,1) καὶ τὶς ὑποδοχὲς τῶν στροφέων τῆς θύρας στὸ σκαλισμένο κατώφλι στὸ μεγάλο βράχο, στὸ χῶρο Γ (πίν. 24,2 καὶ 25). Ἀναμφίβολα ἡ χρῆση φυσικῶν βράχων εἶναι πολὺ γνωστὴ σὲ ἀρχαίους οἰκισμούς, σὲ ἱερά καὶ σὲ ταφικοὺς χώρους.

Ἡ παρουσία τῆς μικρῆς ἐκκλησίας, ποὺ ὡς τὸ 1932 «ἦταν κτισμένη μόνο μὲ ἀρχαῖες πέτρες καὶ στεγασμένη μὲ πετροδόκαρα»⁴², καὶ δὲν θὰ πρέπει νὰ θεωρηθεῖ τυχαία, δὲν μᾶς βοηθάει ἄμεσα στὴν ταύτιση τοῦ χώρου.

Παρόλο ποὺ ἔχομε ἀρκετὲς ἐνδείξεις γιὰ νὰ ἀναγνωρίσουμε στὸ χῶρο τῆς ἀνασκαφῆς κάποιον Ἱερό, δὲν ἔχομε ἀκόμα κανένα ἐνισχυτικὸ στοιχεῖο ὥστε νὰ ἀναζητήσουμε τὸ ἀταύτιστο, γνωστὸ μόνο ἀπὸ πολλὲς καὶ σημαντικὲς ἐπιγραφές⁴³, Ἱερό τῆς Ἀθηνᾶς Ἰτωνίας. Μιὰ τέτοια ὑπόθεση θὰ ἦταν παράτολμη, τουλάχιστον σ' αὐτῇ, τὴν πρώτη φάση τῆς ἀνασκαφῆς.

42. Σύμφωνα μὲ τὶς ἔγκυρες καὶ πολυσήμαντες πληροφορίες τοῦ φύλακα Μ. Δεσποτίδη καὶ κυρίως τοῦ πατέρα του Ἰωάννη Δεσποτίδη, ποὺ κατοικεῖ μόνιμα ἀκόμα καὶ σήμερα στὶς Λεῦκες, ὁ Ἰωάν. Μιχ. Μωραϊτάκης ἀνακαίνισε καὶ μεγάλωσε τὸ ἐκκλησάκι τὸ 1932. Ὁ Ἰωάν. Δεσποτίδης στὴ διήγησή του ἀναφέρει χαρακτηριστικὰ πὺς «τότε ἔθαψαν τὶς τεράστιες ἀρχαῖες πέτρες τῆς στέγης γιατί δὲν μπορούσαν νὰ τὶς σηκώσουν, ὅπως οἱ παλαιοὶ». Στὴν Κάτω Μεριά, στὸ δυτικὸ ἄκρο τῆς Ἀμοργοῦ σώζεται ἀκόμα ἓνα ἐκκλησάκι στεγασμένο μὲ ἀρχαῖα «πετροδόκαρα» (πίν. 26-27).

43. Γιὰ τὸ Ἱερό τῆς Ἀθηνᾶς Ἰτωνίας βλ. IG, XII, 7 ἀριθμ. 22, 24, 25, 32, 33, 35, 241. IG, XII Suppl. 330. J. Vanseveren, «Inscriptions d' Amorgos» RPhil. 1937, σελ. 318, σημ. 12-13. Ph. Gauthier, BCH 104, 1980, 1, «Etudes sur des inscriptions d' Amorgos», σελ. 206-207 σημ. 30-32 καὶ σελ. 219 σημ. 73.

Οἱ φωτογραφίες τῶν πινάκων 1, 3, 4, 5, 14, 16,2, 17,2, 22, 1, 26 καὶ 27 εἶναι τοῦ Πέτρου Σαμασάρη, τῶν πίν. 2, 10, 11, 12, 13, 15, 20 καὶ 21 τοῦ G. Hellner, τῶν πίν. 7, 8, 16, 1, 19, 22,2 καὶ 24 τοῦ Θωμᾶ Συνοδινοῦ καὶ τῶν πίν. 26-27 τῆς Λίλας Μαραγκοῦ.

Τὸν Ἰωσήφ Γκούρα καὶ τοὺς συνεργάτες του στὸ τυπογραφεῖο εὐχαριστῶ θερμὰ γιὰ ὅλες τὶς φροντίδες τους.